

Konsten att



Marx och Engels försökte i sitt manifest att förutspå framtiden. Det gick inte särskilt bra den gången. Med Internet och bredband har teknikdeterminismen åter givits plats i historieskrivandet. Tror någon det går bättre den här gången? | av Thomas Gür

läsa historien



Besök i stångjärnsmedja. Tavla av Pehr Hilleström.
Foto: Nationalmuseum, Stockholm

NÄR KOMMUNISTISKA MANIFESTET fyllde 150 år fanns ett genomgående tema i en mängd hyllningsartiklar. Manifestets författare hade kanske inte haft rätt i sina förutsägelser om kapitalismens nedgång och fall, och socialismens parallella uppgång och seger, men de hade åstadkommit en skarpsinnig och i många avseenden oöverträffad analys av samhällsförändringarnas drivkrafter i allmänhet och kapitalismens uppkomst och tillkortakommanden i synnerhet.

Eftersom det är lätt att tillbakavisa manifestets framtidsförutsägelser är det förstäligt att det inte längre är dessa som framhålls som Karl Marx och Friedrich Engels starka sidor.

Att ingen orkar ta upp debatten med massmedie- och akademivänstern om värderingen av Marx och Engels analyser om samhällsförändringens drivkrafter och kapitalismens uppkomst och tillkortakommanden, förklaras delvis av att en sådan polemik mest är en sak för konnäsörer och doktrinhistoriker.

Men till del ligger förklaringen också i att påståendet om de kommunistiska lärofädernas oöverträffade analys av samhällsförändringens drivkrafter numera är pseudo-intellektuellt allmängods.

Framför allt gäller detta synen på tekniska framsteg som huvudorsaken till samhällsförändringar. Hos Marx och andra samhällsanalytiker i hans spår, finns dessutom uppfattningen att tekniska framsteg och innovationer, uppfinningar tillämpade på produktionsprocessen, också leder till en viss typ av, och i förväg bestämbar, samhällsstruktur – en uppfattning som vi kan kalla för teknologisk determinism. Världsbilden hos dessa tänkare är teleologisk: alltså att världsordningen och den mänskliga historien strävar efter ett bestämt mål (i detta fall "människans frigörelse"): Således främjar de tekniska framstegen detta och gör på sikt uppnåendet av detta mål oundvikligt.

Denna teknologiska determinism återkommer i dag i diskussionerna om vad som skall hända med våra samhällen i ljuset av den informationstekniska revolutionen. Här är de tekniska framstegen så uppenbara och så överväldigande att de gett upphov till vad Mauricio Rojas i sin senaste bok, *Välfärd efter välfärdsstaten*, kallar för "en teknofixerad ansats – ett slags neohistoriematerialism".

Allsköns tvärsäkra uttalanden om hur IT-revolutionen, Internet, bredband o s v kommer att förändra våra liv i grunden och bana väg för den alldeles speciella samhällsmodell som skall göra oss fria, ingår i en tydlig och inte särskilt sympatisk teknikdeterministisk tradition.

Hos den 28-återige Karl Marx låter det så här:

"I och med förvärvandet av nya produktivkrafter förändrar människorna sitt produktionsätt och med förändringen av produktionsättet, av sättet att vinna sitt livsuppehälle, förändrar de alla sina samhälleliga för-

hållanden. Handkvärnen ger ett samhälle med feodalherrar, ångkvärnen ett med industrikapitalister." (*Filosofins elände*)

DENNA MEKANISKA PROJEKTIONSTEORI, att ett givet tekniskt underlag tvingar fram en given samhällsstruktur, har varit problematisk för många marxister. En vanlig bortförklaring är att Marx här inte avser hur de feodala eller industrikapitalistiska systemen uppstått, utan att verbet "ger" i slutmeningen beskriver ett strukturellt förhållande, det vill säga de samhälleliga relationer som lämpar sig för en given produktivkraft.

Detta är dock just en bortförklaring, eftersom de inledande meningarna i citatet inte är en systembeskrivning utan avser att återge ett skeende om hur nya produktivkrafter förändrar produktionssättet som i sin tur förändrar "alla" samhälleliga förhållanden.

Att denna teknikdeterminism dessutom inte var resultatet av en ungdomlig radikalism framgår av att Marx 1867, tjugo år senare, skriver så här i *Kapitalet*:

"Teknologin avslöjar människans aktiva förhållande till naturen, hennes livs omedelbara produktionsprocess och därmed också hennes samhälleliga levnadsförhållanden och de ur dessa emanerande andliga föreställningarna."

Hos en efterföljare till Marx, Nikolaj Bucharin, blir denna tekniska determinism övermåttan tydlig, som i nedanstående stycke hämtat från hans lärobok, *Den materialistiska historieuppfattningen* från 1921:

"Sammanhanget mellan tekniken och den sk 'kulturrikedomen' är iögonenfallande. Man behöver exempelvis bara jämföra Kina hittilldags och Japan. I Kina har på grund av en hel rad omständigheter det samhälleliga arbetets produktivitet och den samhälleliga tekniken utvecklats utomordentligt långsamt, och så representerar Kina tills vidare en relativt stillastående kultur. Det revolutionerande inflytandet utgår här från den nya kapitalistiska tekniken. I Japan däremot har under de sista årtiondena på den tekniska utvecklingens område tagits ett väldigt steg framåt, och i enlighet därmed började också Japans kultur raskt utveckla sig: det är tillräckligt att erinra om den japanska vetenskapen."

I bilden av den tekniska nivån och de tekniska förändringarna som betingaren av vårt levnadssätt, rentav våra andliga föreställningar finns givetvis en mycket lockande förenkling. Alla har någon gång stött på förklaringen att ångkraften utgjorde grunden för den industriella revolutionen och de samhällsförändringar, som stora fabriker, städernas tillväxt, landsbygdens avfolkning, massrörelserna, demokratins införande o s v, som denna revolution ledde till.

Men, som också Rojas framhåller, är två påståenden problematiska i ansatser som de ovan.

Det första gäller föreställningen om teknikens självständiga dynamik som historiens motor. Detta har motbevisats av en bred ekonomisk-historisk forskning som bl a lyfter fram institutioners avgörande betydelse – exempelvis marknadsekonomin, äganderättsskyddets, det civila samhällets o s v.

Det andra och mer problematiska påståendet är att ett givet tekniskt underlag tvingar fram en bestämd typ av social struktur: "De som följer detta tanke-spår, och de är inte få, säger nuförtiden att digitaltekniken ger oss ett X- eller Z-samhälle ..."

Men det finns och har aldrig funnits en typ av industrisamhälle. Med storindustrierna som bas kunde så olika samhällen som Japan, Sovjetunionen, USA och Folkhemssverige byggas.

DET FINNS EN ENORM MÄNGD AV MÖJLIGA kombinationer mellan "teknik och samhälle". Rojas återger Melvin Kranzbergs ord, att tekniken varken är god eller ond, och inte heller neutral, och påpekar att även om mångfalden av möjliga kombinationer mellan teknik och samhälle är ofantlig, "finns det ändå en hel del kombinationer som inte är möjliga", det vill säga samhällsformer som inte är förenliga med en viss teknik. Detsamma kan sägas om de inbördes relationerna mellan andra viktiga sociala strukturer eller viktiga samhällsgrupper.

Det blir då denna potentiella oförenlighet som kan ge upphov till de omvälvande perioder där gamla former kolliderar med nya sådana på ett sätt som skakar om hela samhällslivet.

När det gäller tekniska uppfinningar finns det gott om exempel på att de inte leder till samhällsomvälvande förvandlingar, av det enkla skälet att vissa samhällen inte ens tillägnar sig dem.

Stigbygeln blev således inte någon succé i England före normandernas ankomst. De första romerska vattenkvarnarna kan dateras till sista hälften av första århundradet före Kristi födelse, men det tog flera hundra år innan de blev vanliga i Italien, trots de stora och uppenbara "fördelar" de kunde erbjuda.

Härutöver står vi också inför den betydligt svårare frågan att inte bara förklara varför vissa uppfinningar avvisades, utan också varför andra uppfinningar över huvud taget inte blev gjorda, trots att de var inom räckhåll tekniskt samt ekonomiskt fördelaktiga.

Det mest kända exemplet är hästens seldon, som i antiken var lång mindre effektivt än det vi använder i dag (det var gjort som ett oxselon så att hästen blev strypt).

Ett annat exempel är att grekerna aldrig kom att uppfinna skottkärran, trots att de både kände till principen om hävstång och bruket av hjul.

Andra kända exempel är att de amerikanska indianerna kände till hjulet, använde det i barnleksaker, men

aldrig i transporter, samt att Hero av Alexandria uppfann en ångturbin som användes för att öppna och stänga portarna i stadens Athena-tempel, men aldrig industriellt.

Och apropå Bucharins exempel om Kina kan nämnas att Mittens rike fram till slutet av medeltiden låg långt före Europa inom områden som matematik, fysik, astronomi och järn- och porslinsstillverkning. Många tekniska genombrott skedde i Kina och likaså gjordes där många uppfinningar långt före dessa blev kända i Europa, så som kompassen, krutet, papperet och boktryckarkonsten. Trots dessa tekniska framsteg skedde inga samhällsomvälvningar i Kina av det slag som den teknologiska determinismen förutsätter. Det faktum att kineserna redan under 200-talet utvecklade en teknik för riktningangivelse genom magnetiserade järn nålar och sedan länge kunde tillverka brandsatser med en sammansättning liknande svartkrut, "gav" tex inte en kinesisk kanonbåtsdiplomati eller kolonialism över oceanerna.

Den centraliserade och hierarkiska kinesiska ämbetsmannastaten byggde på stabilitet och dess ledning var därför negativ till förnyelse. Eftersom institutionerna förhindrade framväxten av dynamiska sociala skikt som tex en handelsmannaklass eller entreprenörer som kunde förnya produktionsprocesserna inom gamla hantverk, förblev det kinesiskasamhällets grundstrukturer i stort sett oberörda av de tekniska landvinningarna.

Jon Elster, från vilken några av exemplen ovan är hämtade, framhåller "att det är principiellt otillräckligt att peka på enskilda uppfinningar som en förklaringsfaktor för historisk förändring, så länge som man inte har löst den långt viktigare uppgiften att förklara varför och hur dessa uppfinningar kom att accepteras av det totala ekonomiska systemet".

Ytterligare en komplikation i den tekniskdeterministiska synen om historisk framåtskridande är fenomenet att samhällen och folkslag förlorar, alltså glömmes bort, tekniska landvinningar. Ett exempel är den grekiska bronsålderns sammanbrott i mellan 1200 och 1000 före vår tideräkning. Inför de kommande tre århundradena tillintetgjordes åtskilliga tekniska landvinningar. Kunskap om skrivkonsten (linear A och B) försvann helt, och ingenjörskonsten föll tillbaka. Denna epok går typiskt nog under namnet "den mörka tiden". Det var först vid början av 700-talet före vår tideräkning som grekerna återupptäckte skrivkonsten.

När det gäller Rojas tes om inbördes omöjliga kombinationer kan en aspekt på den misslyckade gammelkommunistiska statskuppen i Sovjetunionen augusti 1991 kanske fungera som ett samtida exempel på att en given teknisk utvecklingsnivå kan omöjliggöra en viss typ av samhällsutveckling. Jag syftar då på att kuppma-

karna inte omedelbart tog kontroll över nyhetsflödet, inte ströp telefonförbindelserna med utlandet, stängde flygplatserna och började störa utländska sändare. Detta var visserligen bara ytterligare ett uttryck för kuppmarkernas allmänna oskicklighet – där deras oförmåga att säkra sig hela krigsmaktens stöd var den mest uppenbara – men genom att inte försäkra sig om kontrollen över kommunikationerna, fick de inte heller tid att reparera sina misstag och dåliga förberedelser.

Man kan förenklat säga att den samtida tekniska utvecklingen på kommunikationsområdet omöjliggjorde det samhälle som en, mot Michail Gorbatsjov revanschistisk, ortodox kommunistisk fraktion ville fortsätta att upprätthålla.

De moderna kommunikationerna omöjliggjorde kanske den kommunistiska diktaturens återkomst i Ryssland, men de ledde, som lätt konstateras, inte med något slags nödvändighet till ett frihetens rike. Till yttermera visso hindrade inte informationsrevolutionen ens Jeltsin att bara två år senare, hösten 1993, bombardera den parlamentsbyggnad han själv talat inför, och med förvändningen att de kommunister han bekämpade nu hade låst in sig där och försökte få med de väpnade styrkorna på ett uppror mot den sittande presidenten.

IDETTA PERSPEKTIV KAN MAN OCKSÅ SÄTTA ett frågetecken för Rojas eget påstående att den informations-tekniska revolutionens grundtekniker "med en annan ideologisk och institutionell omgivning" hade kunnat utformas "så att de hade blivit en del av ett orwellskt 1984". Frågan är om inte personatorerna, accesskoderna (inte bara de öppna utan också de "crackade" och de "hackade") och det världsvida nätet just tvärtom är ett utmärkt exempel på hur vissa tekniker omöjliggör en viss typ av samhälle, i detta fall Storebrors samhälle.

Ett sidospår: Däremot ger tekniken samtidigt utmärkta möjligheter att utveckla ett Lillebror-samhälle, alltså inte en central auktoritet som elektroniskt övervakar oss, utan en mångfald av små och stora agenter som med kommersiella eller politiska motiv, och på basis av de elektroniska spår vi lämnar efter oss, försöker blanda sig i tex våra konsumtionsmönster.

Tillbaka: Detta omvända tekniska imperativ, att det tekniska framskridandet inte kan bestämma vad för slags samhälle vi får, men utesluta att vi kan behålla eller etablera ett visst slags samhälle, har Mauricio Rojas i ett tidigare arbete kallat för "negativ determinism".

Det avsnitt där detta begrepp utvecklas är, trots sin starka inriktning på metodfrågan i akademisk forskning, värt att citera i sin helhet:

"Denna typ av determinism kan, för att skilja den från hårdare varianter, kallas för negativ determinism. Skillnaden ligger i att den negativa determinismen fun-

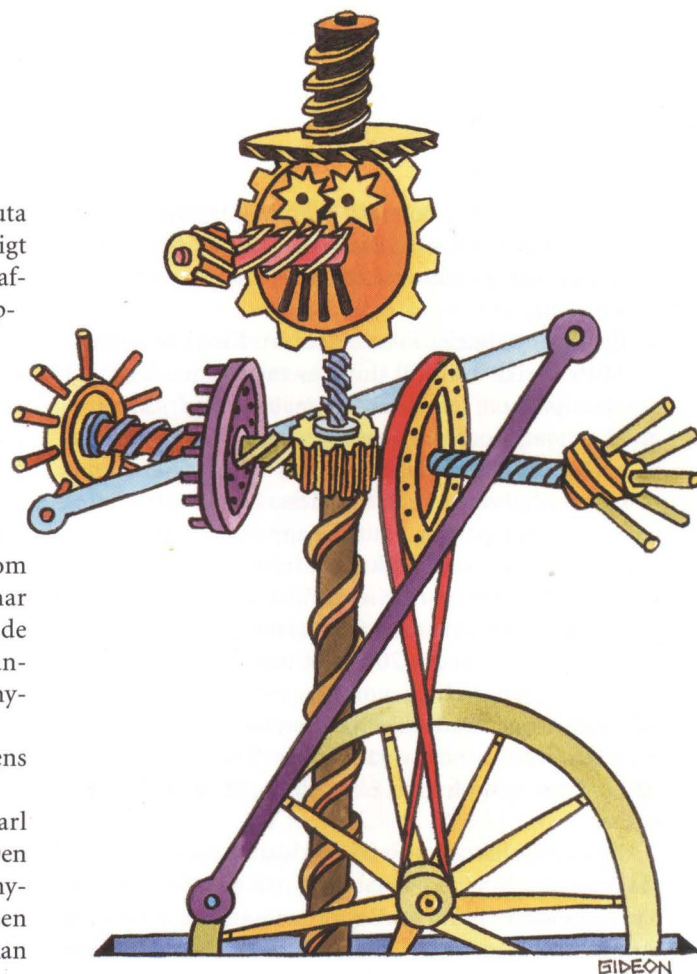
gerar genom att tvinga fram förändringen och utesluta vissa möjligheter, inte genom att positivt och entydigt bestämma den institutionellt-kulturella 'ramens' beskaffenhet. Formulerad på detta sätt, är jag beredd att acceptera den negativa teknodeterminismen som vägledande arbetshypotes i en forskningsstrategi för att studera samhällsförändring i det industriella och postindustriella samhället. Detta val beror på att de moderna banbrytande innovationernas enorma produktivitetsvinster synes mig göra dess anammande till en överlevnadsfråga för alla, så fort de införs någonstans i världssystemet. Denna tendens, som började med den första industriella revolutionen, har försett den tekniska förändringen med ett tilltagande mått av tvångsmässighet och detta berättigar antagandet av en sådan negativ teknodeterministisk arbetshypotes."

Detta sätt att närma sig den tekniska utvecklingens inverkan på samhället känns igen.

Det påminner i sin negativa avgränsning om Karl Poppers falsifieringskriterium för kunskapssökande. Den enda logik som kan gälla när det gäller generella laghypoteser är, enligt Popper, deduktiv logik, att hypotesen ännu inte visat sig vara falsk. En generell laghypotes kan aldrig visas vara sann, men däremot kan den visas vara falsk. Härav följer två saker. Dels att vi får acceptera utsagor om naturlagar, inte på grund av att de har visat sig sanna, verifierade, utan därför att vi ännu inte kunnat påvisa dem som falska. Dels att vi som ett avgörande kriterium för vetenskaplighet också inför principen om falsifierbarhet: en teori är vetenskaplig om det går att ange påståenden som i princip kan prövas och som, om de vore sanna, skulle visa att den uppställda teorin är falsk. Popper kontrasterar Einsteins relativitetsteori å ena sidan och Marx historieteori å den andra. Den senare är enligt Popper icke-vetenskaplig, eller som han kallar det, metafysisk, eftersom dess tolkningsschema kan appliceras överallt, men däremot kan teorins företrädare inte kan peka ut något som ens kan kullkasta den.

Rojas negativt avgränsade teknikdeterminism påminner också om Friedrich Hayeks idé om att vi inte kan ha positiva kriterier på vad som är rättvist, men väl negativa kriterier som visar oss vad som är orättvist. I enlighet med detta bör således lagen inte beskriva vad som är tillåtet (rättvist) utan vad som är förbjudet (orättvist).

DEN FÖRESLAGNA NEGATIVA determinismen löser ett besvärligt dilemma. Det är alldeles uppenbart att det tekniska framskridandet har ett stort inflytande på samhällsutvecklingen. Ibland så stort att det blir frestande att i marxistisk anda utnämna det till historiens drivmotor och börja extrapolera vilka slags samhällsformationer som framtida förändringar, vilka vi för



övrigt blott kan gissa oss till, kommer att leda till. Med en negativ deterministisk ansats tar vi ett steg tillbaka från detta slags hybris, och våra utsagor om framtiden begränsar sig till hur vi tror att den inte kommer att gestaltas.

Att i all blygsamhet medge att man inte vet hur framtiden kommer att gestalta sig annat än i negativa termer, att man anar hur den *inte* kommer att gestalta sig, är givetvis varken vidlyftigt eller visionärt.

Men det är just de vidlyftiga och visionära påståendena om hur det mänskliga samhället oundvikligen kommer att se ut i framtiden som också åstadkommit mest skada i mänsklighetens moderna historia.

Manifestets författare kan givetvis inte hållas ansvariga för Sovjetkommunismens praktik. Men mellan Marx utsaga om ångvarnen som ger ett samhälle av industrikapitalister och Lenins tankar om socialism som sovjetmakt plus elektrifiering av landsbygden eller som taylorism plus sovjetmakt går en obruten linje av teknikdeterminism.

Och den determinismen blir inte snyggare av att begreppen byts ut med till exempel bredband och nät-demokrati.

Thomas Gür (thomas.gur@svd.se) är ledarskribent i Svenska Dagbladet.